

Načela waldorfske pedagogije

Matić, Ivana

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Rijeci, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:189:086061>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-01**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Teacher Education - FTERI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
UČITELJSKI FAKULTET U RIJECI

IVANA MATIĆ
NAČELA WALDORFSKE PEDAGOGIJE

ZAVRŠNI RAD

Rijeka, 2023.

SVEUČILIŠTE U RIJECI

UČITELJSKI FAKULTET U RIJECI

Preddiplomski sveučilišni studij Rani i predškolski odgoj i obrazovanje

Načela waldorfske pedagogije

ZAVRŠNI RAD

Predmet: Alternativni programi

Mentor: Vesna Katić, prof., viši predavač

Student: Ivana Matić

Matični broj: 0299014654

U Rijeci,

Rujan, 2023.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da sam završni rad izradila samostalno, uz preporuke i savjetovanje s mentorom. U izradi rada pridržavala sam se Uputa za izradu završnog rada i poštivala odredbe Etičkog kodeksa za studente/studentice Sveučilišta u Rijeci o akademskom poštenju.

Potpis studentice: _____

Ivana Ketić

ZAHVALA

Zahvaljujem se mentorici Vesni Katić, prof., v. pred. na brojnim stručnim savjetima, strpljenju i podršci tijekom izrade ovog rada. Također se zahvaljujem svojim kolegicama i kolegima na Fakultetu koji su mi pružali moralnu potporu, ne samo tijekom izrade ovog rada već i tijekom studiranja.

Konačno, zahvaljujem svojoj obitelji, dečku i prijateljicama na potpori i razumijevanju tijekom izrade završnog rada.

Sažetak

U radu se govori o waldorfskoj pedagogiji u ranom i predškolskom odgoju i obrazovanju te njezinim načelima. Naglasak je na individualnosti djeteta, holističkom pristupu razvoju te slobodi. Osnovni cilj waldorfske pedagogije jest uspostavljanje ravnoteže između duhovnog i materijalnog aspekta djetetovog bića, istovremeno pružajući mu slobodu u procesu odgoja. Ova pedagogija ima za cilj razvijati djetetove misaone sposobnosti, poticati praktične i radne aktivnosti te njegovati kreativnost i maštovitost. Važno je napomenuti da se waldorfska pedagogija ne fokusira samo na intelektualni razvoj djeteta, već jednako uzima u obzir i njegov emocionalni svijet te snaži njegovu volju i interese. U središtu waldorfske pedagogije nalazi se odgojitelj, koji ima ključnu ulogu kao duhovni pomagač djetetu, pružajući mu podršku i vođenje na njegovom putu razvoja.

Ključne riječi: Waldorfska pedagogija, sloboda, holistički pristup, dijete, duhovnost

Summary

This paper focuses on Waldorf education in early childhood and preschool, exploring its principles. The emphasis is on the child's individuality, holistic approach to development, and freedom. The primary aim of Waldorf education is to achieve equilibrium between the spiritual and material dimensions of a child's essence, all the while granting them autonomy within the learning journey. This pedagogy aims to develop the child's thinking abilities, foster practical and hands-on activities, and nurture their creativity and imagination. It is important to note that Waldorf education does not solely focus on the child's intellectual development but equally considers their emotional world and strengthens their will and interests. At the core of Waldorf pedagogy is the teacher, who plays a key role as the child's spiritual guide, providing support and guidance on their developmental journey. I became interested in Waldorf education because I wanted to understand its fundamental principles and principles and learn how it is implemented in practice.

Key words: Waldorf Education, freedom, holistic approach, child, spirituality.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. RUDOLF STEINER-UTEMELJITELJ WALDORFSKE PEDAGOGIJE	2
3. WALDORFSKA PEDAGOGIJA	6
3.1. Antropozofija	6
3.2. Fizičko tijelo, etersko tijelo, astralno tijelo i „Ja“ tijelo	8
3.2 Karma i reinkarnacija	10
4. TEMELJNA NAČELA WALDORFSKE PEDAGOGIJE	12
4.1 Sedmogodišnja razdoblja	12
4.2. Strahopoštovanje prema duhovnom podrijetlu čovjeka	16
4.3. Odgoj onoga što dijete nosi sa sobom	17
4.4. Temperamenti	18
4.5 Sveobuhvatno shvaćanje odgoja	19
4.6. Osposobljavanje osjetila kod djece	20
4.7. Samoodgoj odgajatelja	21
5. WALDORFSKI VRTIĆ	23
5.1. Godišnji ritam	23
5.2 Tjedni i dnevni ritam	27
5.3 Slobodna igra	27
5.4. Radne i praktične aktivnosti	28
5.5. Materijal, prostor i igračke	29
5.6. Kolo	30
5.7. Euritmija	30
5.8. Suradnja odgojitelja i roditelja	31
6. ZAKLJUČAK	33
7. LITERATURA	34
8. PRILOZI	35

1. UVOD

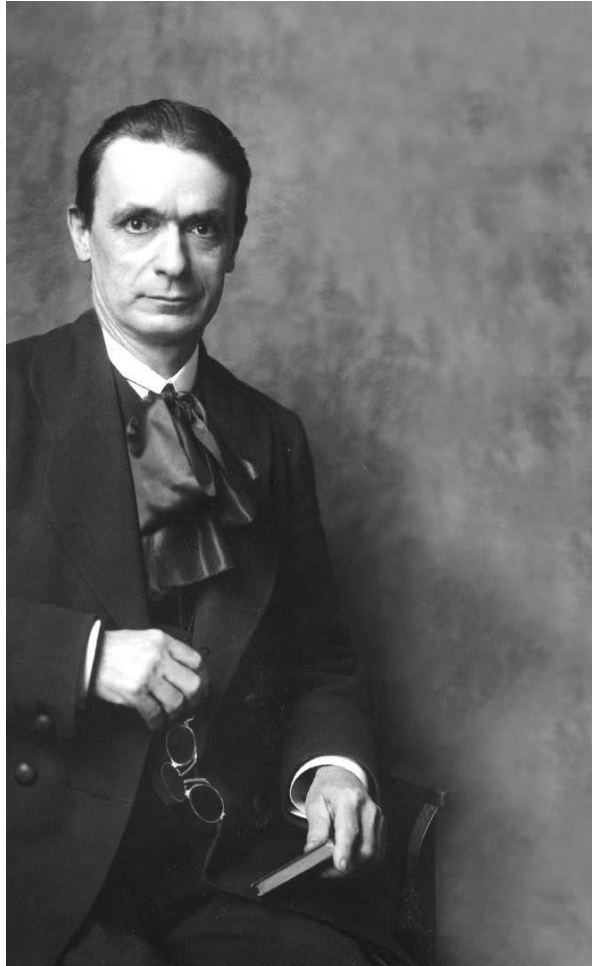
Waldorfska pedagogija, koja je proizašla iz vizije austrijskog filozofa i pedagoga Rudolfa Steinera, predstavlja jedinstveni pristup obrazovanju koji se temelji na dubokom razumijevanju ljudske prirode i potreba djeteta. Ovaj završni rad ima za cilj razotkriti srž waldorfske pedagogije, istražujući njezina temeljna načela, njihovu povijest i njihovu praktičnu primjenu u kontekstu modernog obrazovanja.

Waldorfska pedagogija ističe važnost holističkog pristupa obrazovanju, koji uključuje sve aspekte djetetovog razvoja - fizičke, emocionalne, intelektualne i duhovne. Ova pedagogija nastoji oblikovati cjelovite individue koje su spremne suočiti se s izazovima suvremenog društva i postati odgovorni građani. Centralni fokus waldorfske pedagogije je razumijevanje djeteta kao jedinstvenog bića, s vlastitim ritmovima rasta i specifičnim potrebama. Prepoznaje se da svako dijete ima svoj ritam razvoja, svoje darovitosti i svoje izazove. Iz tog razloga, waldorfski odgojitelji pristupaju svakom djetetu individualno s pažnjom i razumijevanjem, kako bi odgovaralo potrebama i interesima svakog pojedinog djeteta. Umjetnički izraz je također ključan element waldorfske pedagogije. Rudolf Steiner vjerovao je da umjetnost ima moć potaknuti djetetovu kreativnost i imaginaciju te razviti emocionalnu inteligenciju. Stoga se umjetnost, bilo da se radi o slikanju, glazbi, dramskim aktivnostima ili drugim oblicima izražavanja, integrira u rad kako bi se potaknuo razvoj senzibiliteta i kreativnih kapaciteta kod djece. Waldorfska pedagogija također naglašava važnost praktičnog iskustva u učenju. Djeca u waldorfskim školama i vrtićima često uče kroz konkretno iskustvo, kroz aktivnosti poput rukotvorina, vrtlarstva i eksperimenata. Ovaj pristup omogućuje djeci da razumiju gradivo kroz vlastita iskustva, čime se dublje usađuju znanja i vještine. Osim toga, waldorfska pedagogija promiče razvoj etičkog i moralnog karaktera kod djece. Uči ih vrijednostima kao što su empatija, suradnja, odgovornost prema sebi i zajednici te poštovanje prema prirodi. Waldorfske škole nastoje oblikovati građane koji su svjesni svoje uloge u društvu i spremni djelovati s moralnom integritetom.

Kroz istraživanje waldorfske pedagogije, može se bolje razumjeti njezina filozofija i pristup obrazovanju. Iako se može činiti izazovnim primijeniti sve aspekte ove pedagogije u modernom obrazovnom sustavu, njezini principi pružaju vrijedne uvide koji mogu obogatiti razvoj djece i mladih u današnjem svijetu.

2. RUDOLF STEINER-UTEMELJITELJ WALDORFSKE PEDAGOGIJE

Slika 1: Rudolf Steiner

Izvor: Slika Rudolfa Steinera, Centar dr. Rudolfa Steinera

Rudolf Steiner, začetnik waldorfske pedagogije, rođen je u mjestu Donji Kraljevec. Točan datum Rudolfova rođenja izaziva određenu nejasnoću, jer se službeno bilježi 27. veljače 1861. godine, dok jedan od biografa, Bakota, navodi da je pravi datum rođenja 25. veljače 1861. godine. Zbunjenost nastaje zbog toga što je 27. veljače 1861. godine datum Steinerovog krštenja te se često upotrebljava umjesto konkretnog datuma rođenja (Bakota, 2007). Tijekom odrastanja a već i kao dijete, Steiner je bio prepoznat kao jedan od najistaknutijih intelektualaca svog vremena, s iznimno bistrim umom i izraženom senzibilnošću. U jednoj od svojih biografija, naveden je događaj koji je Steiner doživio kada je imao osam godina. Tamo se navodi da je

Steiner već tada govorio da je osjetio i shvatio stvarnost duhovnog svijeta. Tvrdio je da je duhovni svijet, baš kao i materijalni te fizički svijet jednako stvaran (Bakota, 2007). Također, Bakota u knjizi opisuje jedan događaj koji se dogodio dok je Steiner sjedio u čekaonici na željezničkom kolodvoru. Tada je vidio ženu koja je nalikovala osobi iz njegovog osjetilnog i duhovnog bića, što je imalo značajan utjecaj na njega i njegovu daljnju misao. Steiner je bio izuzetno svestran i dao je značajan doprinos u mnogim područjima, uključujući pedagogiju, filozofiju, antropozofiju, biološko-dinamičku poljoprivredu, umjetnost, arhitekturu, itd. Također je isticao da nadosjetilna spoznaja mora biti jednako egzaktna kao prirodnoznanstvena spoznaja (Bakota, 2007). Steiner nije odrastao sam. Imao je jednu sestru i jednog brata. Sestra se zvala Leopoldina (1864.-1927.), a gluhonijemi brat Gustav (1866.-1941.). Rudolf Steiner redovito je morao mijenjati mjesta stanovanja, a to je najviše ovisilo o njegovom ocu, Johannu Steineru (1829.-1910.), koji je radio na Austrijskim željeznicama. Johann Steiner je dobio posao nedaleko od Beča, a potom u Donjoj Austriji. Rudolf Steiner je U Donjoj Austriji živio do svoje osme godine. U djetinjstvu je Steiner volio sa svojim ocem obilaziti i boraviti na željezničkim kolodvorima, a škola mu nije bila posebno privlačna. Iako je imao početne poteškoće u školi, njegovi roditelji su bili odlučni u želji da ga obrazuju. Kada je napunio 11 godina, Steiner je počeo pohađati realnu gimnaziju u Wiener-Neustadtu od listopada 1872. godine. Johann Steinner je imao želju da Rudolf Steiner baš poput njega postane inženjer na željeznici. Iz tog je razloga njegovo obrazovanje bilo usmjereno prema prirodnim znanostima. Tijekom školovanja, Steiner je pokazivao najveći interes za prirodne znanosti, posebno matematiku i nacrtanu geometriju, koja je bila njegova prva ljubav. (Bakota, 2007)

Potaknut svojim iskustvima i znanjem stečenim tijekom srednjoškolskog obrazovanja, Steiner je počeo postavljati pitanja o prirodi i njenim temeljima. Shvatio je da mora prvo upoznati osnove prirode kako bi mogao istraživati duhovni svijet. Već s 15 godina, Steiner je proučavao filozofska djela, pri čemu je Kantova "Kritika čistog uma" zauzela značajno mjesto. (Bakota, 2007). U jesen 1879., Steiner se upisao na Visoku tehničku školu u Beču. Želja mu je bila postati profesor deskriptivne geometrije te matematike. Također je prisustvovao predavanjima iz društvenih znanosti, posebno iz filozofije i književnosti. Tijekom tog razdoblja u Steineru se rodila ideja i želja za rad s mladim ljudima i djecom, a prvu priliku za to je dobio tijekom završetka studiranja u Beču. Steiner je počeo raditi u kući bečke obitelji kao kućni učitelj. Iako mu je zadatak bio da za osnovnu i srednju školu pripremi trojicu dječaka, najviše se posvetio dječaku Ottu. Otto je zaostajao u mnogim aspektima u odnosu na svoje vršnjake i bio je smatran zaostalom u tjelesnom i duševnom razvoju. Steiner je zamolio roditelje da mu povjere odgoj

malog Otta zbog prepoznatog ogromnog potencijala. No, bilo je nužno osvijestiti Ottoovu uspavanu svijest kako bi se ugodno osjećao u svom tijelu. Kroz suradnju i druženje sa Steinerom, dječak Otto Specht je ostvario svoj puni potencijal, nadmašio vršnjake te postao liječnik. Rudolf Steiner je povučen tim iskustvom dobio uvid u tjelesni i duhovni razvoj čovjeka, te ga je to potaknulo da se posveti pedagogiji (Bakota, 2007). Unatoč prvobitnom studiju prirodnih znanosti, Steiner je uspješno obranio doktorsku tezu iz filozofije, koja je blisko povezana s njegovim interesima. Već tada su mnogi akademici i uglednici prepoznali u njemu mladog filozofa koji će oblikovati novu filozofsku struju.

Uskoro, 1894. godine, objavljuje se njegovo djelo "Filozofija slobode: Osnovni elementi suvremenog svjetonazora". Steiner je također bio upoznat s djelima Friedricha Nietzschea (1844. - 1900.). Dok je boravio u Weimaru, napisao je knjigu "Friedrich Nietzsche: Borac protiv svog vremena" (1895.). Nedugo nakon toga Steiner je upoznao Nietzscheovu sestru Elisabeth Förster-Nietzsche. Elisabeth je izrazila želju da organizira Nietzscheovu biblioteku. Steiner je prihvatio izazov i iz toga je nastao katalog od 227 stranica. Steiner je proveo sedam godina u Weimaru, objavio je 95 publikacija i završio knjigu "Goetheov svjetonazor", objavlvenu 1897. godine (Bakota, 2007). Godine 1891. Steiner dolazi u Berlin. Berlin je postao važno središte njegovog rada, gdje je razvijao svoje ideje u mnogim poljima, uključujući filozofiju, pedagogiju, umjetnost i duhovnost. Berlin je ostao ključno mjesto njegovog djelovanja tijekom nekoliko godina prije nego što je nastavio širiti svoje ideje i utemeljio pokret antropozofije. Već duže vrijeme razmatrao je o tome treba li javnosti predstaviti duhovna saznanja. Kao urednik časopisa "Magazin za literaturu", Steiner je donekle iznio svoja iskustva pod nazivom "Goetheova tajna objava" (1899.). Želja mu je je bila objasniti na koji način je vanjska priroda povezana s unutarnjim svijetom u ljudskoj duši.

Steiner je u berlinskom Nollendorfplatzu postao predavač te je održao 27 predavanja. Steiner je na predavanju prvi put iskoristio pojam antropozofija, koji će kasnije postati ključan u njegovim naukama, uključujući i pedagogiju. Između Steinera i Marie von Sivers (1867.-1948). koju je tijekom tog perioda upoznao, razvilo razumijevanje i prijateljstvo, a nakon nekoliko godina su se i vjenčali te ostali zajedno sve do Steinerove smrti. Na poziv grofa von Brockdorffa, 1902., Steiner je postao član Teozofskog društva i voditelj njihovog berlinskog ogranka. Marie von Sivers bavila se organizacijom i obavezama koje su bile vezane uz predavanja širom zemlje i u inozemstvu. Kroz ovo društvo, Steiner je mogao iznositi svoje antropozofske ideje i razmišljanja većem broju ljudi. Središnja tema njegovih razmišljanja bila je trojednost čovjeka, koja se sastoji od duše, duha i tijela, a objavio je svoje stavove o tome

1904. godine u knjizi "Teozofija: Uvod u nadosjetilno spoznavanje svijeta i čovjeka". Ovom knjigom postavio je temelje antropozofiji. Nastavljajući svoju nakladničku djelatnost, 1907. godine objavio je svoje temeljno pedagoško djelo "Odgoj djeteta promatran kroz duhovne znanosti". Steiner je počeo osjećati prisutnost spiritizma unutar Teozofskog društva koje mu nije pasalo te je odlučio napustiti Društvo.¹ Uskoro nakon toga, 1913. godine, Steiner je osnovao Antropozofsko društvo s ciljem zaštite duhovnosti od spiritizma i okultizma. Tada je došlo do ideje o izgradnji zgrade koja bi se koristila kao sjedište Antropozofskog društva. Steiner je bio mišljenja da društvu nije porebno takvo sjedište, međutim kasnije se ipak složio te je počela izgradnja. Građevina je nazvana Goetheanum, a predstavlja zajedništvo materije, duha i prirode.

Godine 1913., kod Dornacha u Švicarskoj, započela je izgradnja drvene zgrade prema Steinerovim arhitektonskim planovima. Svaki oblik, linija ili boja građevine odražavala je antropozofski duhovni pokret (Bakota, 2007). Tijekom djelovanja Rudolfa Steinera bilo je prisutno obilje radničkih nemira uzrokovanih lošim uvjetima rada u tvornicama. Jedan čovjek po imenu Emil Molt, koji je bio vlasnik i direktor tvornice, imao je želju poboljšati uvjete života svojih radnika te je pridavao veliku važnost obrazovanju, kako radnika tako i djece svih radnika. Emil Molt je zamolio Steinera da mu pomogne osnovati školu u kojoj bi se djeca Emilovih radnika mogla školovati te je Steiner je prihvatio tu ideju. U rujnu 1919. godine je osnovana prva Slobodna waldorfska škola u Stuttgartu. Iako je škola bila privatna, Steiner je želio da školu mogu pohađati djeca koja ne mogu platiti školarinu. Steiner je osnovao Svjetsko waldorfsko društvo koje je prikupljalo i pružalo financijsku pomoć svoj djeci koja nisu mogla plaćati školu. Steiner se posvetio waldorfskoj pedagogiji do kraja svog života, bio je direktor škole, mentor, održavao je predavanja i cikluse o pedagogiji utemeljenoj na antropozofiji za učitelje, nastavnike i odgajatelje u Njemačkoj, Nizozemskoj, Engleskoj i širom Europe. Početkom 1924. godine, Steinerovo zdravlje počelo je naglo padati, zbog čega je prekinuo s javnim predavanjima. Unatoč tome, nastavio je čitati i pisati, a radio je i na svojoj autobiografiji pod nazivom "Moj životni put". Rudolf Steiner je preminuo 30. ožujka 1925. godine u Dornachu, Švicarska.

Rudolf Steiner je prva osoba koja treba biti spomenuta kada se govori o waldorfskoj pedagogiji i zbog toga je važno poznavati njegovu povijest, život, učenja i saznanja koja je prikupio u svojem životu te to prenosi u daljnje generacije.

¹ Institut za waldorfsku pedagogiju. Pribavljeno 5.7.2023. <http://www.iwp.hr/steiner.html>

3. WALDORFSKA PEDAGOGIJA

Waldorfska pedagogija je pedagogija koja se temelji na holističkom pristupu učenju, odnosno pedagogija koja brine o djetetu kao fizičkom, emocionalnom, intelektualnom i duhovnom biću. Ključna riječ koja se veže za waldorfsku pedagogiju je *sloboda*. To je pedagogija koja poštuje individualnost svakog djeteta baš kao i njegovu slobodu. Glavna zadaća odgojitelja je omogućiti djeci da njihova individualnost, njihovo „Ja“ i njihova unutarnja snaga izađu na vidjelo. Waldorfska pedagogija temelji se na antropozofiji (Carlgreen, 1990.).

3.1. Antropozofija

Antropozofija, filozofska i duhovna znanost koju je razvio Rudolf Steiner. Promatra čovjeka kao kompleksno biće s fizičkim, emocionalnim, intelektualnim i duhovnim aspektima. Osnovna karakteristika antropozofije jest holistički pristup čovjeku, što znači da se razumijevanje ljudske prirode temelji na integraciji svih tih aspekata.

Ključno za razumijevanje antropozofije su sljedeća načela: Trojni karakter čovjeka: Antropozofija prepoznaje da čovjek ima tri osnovna tijela ili aspekta - fizičko tijelo, dušu i duh. Fizičko tijelo povezano je s materijalnim svijetom i fizičkim funkcijama. Duša obuhvaća emocionalne, voljne i umne aspekte čovjekove egzistencije. Duh se smatra najvišim duhovnim aspektom, povezan s višim razumijevanjem, introspekcijom i duhovnim razvojem. Razvoj duha: Antropozofija promiče ideju da ljudi imaju potencijal za duhovni razvoj i evoluciju. Kroz introspekciju, meditaciju i druge duhovne prakse, ljudi mogu produbiti svoje razumijevanje sebe i svijeta te postići viši stupanj duhovne svijesti. Slobodna volja: Steiner je vjerovao da čovjek posjeduje slobodnu volju i da može donositi moralne odluke. Ovaj aspekt čovjekove prirode omogućava mu da odabire svoje postupke i da preuzima odgovornost za svoje djelovanje. Reinkarnacija i karma: Antropozofija uključuje vjerovanje u reinkarnaciju, što znači da duša prolazi kroz niz inkarnacija kako bi postigla duhovni razvoj. Također se vjeruje u karmu, zakon uzroka i posljedice koji oblikuje sudbinu duše na temelju njezinih prošlih djelovanja. Holističko zdravlje: Antropozofija također primjenjuje svoje principe na područje zdravlja, promičući ideju da tijelo, duša i duh čine nerazdvojni sklop i da se bolesti i nelagode mogu razumjeti i tretirati putem holističkog pristupa. Umjetnost i kultura: Antropozofija potiče umjetnički izraz kao sredstvo za razumijevanje i izražavanje ljudskog duha. Različite

umjetnosti, kao što su slikarstvo, glazba i dramska umjetnost, igraju važnu ulogu u antropozofskoj praksi i pedagogiji.

U suštini, antropozofija gleda na čovjeka kao duhovno biće s velikim potencijalom za duhovni rast i razvoj. Ovaj filozofski pristup nastoji integrirati duhovnu dimenziju u sve aspekte ljudskog života, uključujući obrazovanje, zdravlje i umjetnost. Može se opisati i kao znanost u kojoj prestaju objašnjenja prirodnih znanosti. Antropozofija dijete promatra kao biće koje mora proći kroz četiri razvoja svijesti kao što je i cijelo čovječanstvo prolazilo tijekom evolucije. Osnovna obilježja čovjeka, kroz pogled Rudolfa Steinera i antropozofije su: reinkarnacija i karma, Krist kao centralna snaga – pra-religioznost, četveročlanost čovjeka. (Paschen, 2014). Rudolf Steiner je doživljavao čovjeka na način da se sastoji od tri odnosno četiri dijela: 1. fizičko tijelo, 2. duša, 3. duh, 4. JA. Smatrao je da je čovjek sinergija materijalnog, eteričnog, astralnog i „ja“ tijela. (Huzjak, 2006; Matijević, 2001). Steiner se bavi pitanjem granica ljudske spoznaje u svojoj teozofiji. On ukazuje na to da "isključiva" znanost, koja se oslanja samo na osjetila, ima svoje ograničenje u pronalaženju istine. Steiner tvrdi da bi čovjek mogao pronaći istinu koja nadilazi granice spoznaje, treba razviti nove sposobnosti i duhovno se usmjeriti na više stvarnosti. Prema Steineru, postizanje takve duhovne spoznaje zahtijeva drugačije duhovno usmjerenje čovjeka. On naglašava da sva stvarnost, kako niža tako i viša, postaje duhovna, a čovjek mora razviti svoje duhovne sposobnosti kako bi otkrio istinu o sebi i svijetu. Steiner tvrdi da to stvara osjećaj bezgranične odgovornosti i da nitko ne bi smio biti spriječen u istraživanju duhovnih istina.

Antropozofija promatra dijete kao građanina triju svjetova - prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, te vjeruje u koncept reinkarnacije. Središnje načelo odgoja u antropozofiji odnosi se na prirodu djeteta u trenutku, dok se druga odgojna načela usredotočuju na razvoj djeteta. Duhovna znanost tvrdi da se čovjek razvija i teži novim svjetovima. Dijete ne može percipirati te svjetove jer mu nisu razvijeni organi za višu spoznaju, koji su potrebni za razumijevanje "Ja". Stoga je kulturni razvoj djeteta usmjeren prema višim ciljevima, tj. nadmoćnosti "Ja" nad nižim dijelovima bića. U tom kontekstu, kultura i obrazovanje imaju moć da oblikuju i oplemene "Ja" čovjeka. Savjest je rezultat djelovanja odgoja, a znanje koje dijete stječe obogaćuje ga uzvišenim mislima. Način doziranja obrazovanja ovisi o dobi djeteta, a temelji se na poznavanju zakonitosti djetetova razvoja prema duhovnoj znanosti. Prema Matijeviću (2001.), antropozofske spoznaje se postižu logičkim i misaonim razmišljanjem, analizom misli i osobnim unutarnjim iskustvom. Antropozofija proširuje naše vidike, omogućuje dublje uvide i otvara staze ka višim duhovnim dimenzijama. Razumijevanje antropozofije je ključno jer je

osnova za waldorfsku pedagogiju. Antropozofske ideje pružaju temelje za nastavne metode u waldorfskim vrtićima i školama, iako same po sebi ne postaju središnji dio nastavnog sadržaja (Matijević, 2001). Ovaj pristup obrazovanju prepoznaje odgoj kao visoko vrijednu djelatnost koja ima izuzetnu ulogu u današnjem svijetu - osnažiti dijete da istinski upozna samog sebe. Dijete se promatra kao sveobuhvatno biće koje se sastoji od tijela, duše i duha, i sva ta tri aspekta trebaju rasti usklađeno i u harmoničnom ritmu. Stoga je ključno i samoodgoj odgojitelja koji mora spoznati sebe i više duhovne zakonitosti kako bi mogao prenijeti to znanje na dijete. Prema Steinerovom shvaćanju, odgajatelji i učitelji imaju ulogu kao duhovni vodiči djetetu tijekom njegovog osobnog razvoja. Njihova uloga nije nametati djeci nešto izvana, već stvoriti optimalno okruženje koje će omogućiti svakom djetetu da se poveže sa svojim unutarnjim Ja i uskladi se s njim.

Steiner je težio prikazati povezanost između fizičkog i duhovnog svijeta. Po njegovom mišljenju, fizičko tijelo odražava duhovni, nadsvjetovni svijet. Steiner je razvio teoriju o četiri sloja ljudskog bića: fizičkom tijelu, eterskom tijelu, astralnom tijelu i Ja tijelu. Fizičko tijelo je vanjski aspekt koji je vidljiv, dok je etersko tijelo nevidljiva prisutnost koja održava oblik i život. Astralno tijelo predstavlja emocionalni i duševni aspekt, dok je Ja tijelo esencija individualnog identiteta. Steiner je stremio ka usklađivanju ovih aspekata kako bi se postigla harmonija između fizičkog i duhovnog svijeta u ljudskom biću. Fizičko tijelo je materijalno i podložno smrti, dok je etersko tijelo duhovno obličje ispunjeno životom povezano s fizičkim tijelom. Astralno tijelo je sjedište emocija, osjećaja i želja, a Ja tijelo predstavlja spoznaju pravog sebe i unutarnjeg čovjeka (Steiner, 2006).

3.2. Fizičko tijelo, etersko tijelo, astralno tijelo i „Ja“ tijelo

Kako bi se moglo dublje razumijeti pojam fizičkog tijela, prvo se treba usredotočiti na jednu iznimno zagonetnu pojavu koja obuhvaća cijeli život: smrt i njenu povezanost s tzv. mineralnim carstvom, koje čini neživu prirodu nositeljem stalne promjene i propadanja. Ova tematika iziskuje nadosjetilno znanje da bi se u potpunosti razjasnila. Unutar opaživog svijeta, ljudsko fizičko tijelo predstavlja sličnost s mineralnim svijetom. Međutim, fizičko tijelo ne obuhvaća ono što čini čovjeka različitim od minerala. Za objektivno promatranje ključno je razumjeti da smrt otkriva ono u ljudskom biću što je podudarno s mineralnim svijetom. Leš se može sagledati kao dio čovjeka koji nakon smrti podliježe procesima prisutnim u mineralnom svijetu. U lešu su aktivne iste tvari i energije kao u mineralnom carstvu. Važno je razumijeti da fizičko tijelo

počinje propadati nakon smrti. Ipak, opravdano je primjetiti da iste tvari i energije djeluju u čovjekovu fizičkom tijelu kao i u mineralima, no njihova aktivnost za vrijeme života je usmjerena prema višem cilju (Steiner, 2006.). U čovjeku je ključno precizno razlučiti vidljivo od skrivenog. Za vrijeme života, skriveno unutar fizičkog tijela vodi stalnu bitku s mineralnim carstvom. Nakon što ta „borba“ završi, mineralna priroda preuzima kontrolu. U tom trenutku postaje nužno istražiti nadosjetilno područje kako bismo otkrili što se događa iza površinskog. To je domena nevidljiva osjetilima, dostupna samo nadosjetilnom promatranju. (Steiner, 2006)

Zatim ako se govori o eterskom tijelu treba se znati da ono nije ništa tjelesno, bez obzira na rafiniranost kojom se pokušava zamisliti. Kada se u opisivanju nadosjetilnog dođe do pojma "eterskog tijela" ili "životnog tijela", dolazi do suočavanja s proturječnostima modernog načina razmišljanja. Razvoj ljudskog duha dosegao je točku u kojoj se spominjanje takvog dijela ljudskog bića smatra neznanstvenim. Materijalistički pristup niječe postojanje nečega više u živom tijelu, videći ga samo kao kombinaciju fizičkih tvari i sila, kao u neživim tvarima poput minerala. Ipak, ta povezanost u živom je složenija. U prošlosti su postojala različita stajališta i među ozbiljnim znanstvenicima 19. stoljeća. Neki znanstvenici su prepoznali da u živim tijelima postoji nešto više od onoga što postoji u neživim mineralima, te su govorili o "životnoj sili". Etersko tijelo prožima cijelo fizičko tijelo i može se smatrati svojevrsnim arhitektom tog tijela. Struje i pokreti eterskog tijela održavaju oblik i strukturu svih organa. "Etersko srce" leži u osnovi fizičkog srca, "eterski mozak" u osnovi fizičkog mozga i tako dalje. Etersko tijelo je unutar sebe razgranato poput fizičkog, samo je složenije. Dok su organi u fizičkom tijelu razdvojeni, u eterskom tijelu sve je živo i dinamično isprepleteno. Čovjek dijeli etersko tijelo s biljkama, baš kao što fizičko tijelo dijeli s mineralima. Svaki živi organizam ima svoje etersko tijelo. Kroz nadosjetilno promatranje eterskog tijela, otvara se put prema daljnjem razumijevanju različitih aspekata ljudskog bića (Steiner,2006). Nadosjetilno promatranje eterskog tijela otkriva dublji sloj čovjekova bića. Kao što se za etersko tijelo povezuje smrt, tako za sljedeće tijelo može povezati pojava sna. Svakodnevna aktivnost temelji se na budnom stanju i vidljivom svijetu, no da bi se snage obnovile, potrebno je vrijeme sna. Tijekom sna, ljudska se aktivnost i svjesno razmišljanje povlače, a buđenjem se ponovno obnavljaju. To tijelo nazvano je astralno tijelo te igra ključnu ulogu u prelasku iz stanja nesvjesnosti u svjesnost. Slično kao što fizičko tijelo treba etersko tijelo da bi očuvalo oblik, tako i eterske sile ne mogu same doseći svjetlo svijesti.

Astralno tijelo djeluje kao most između dubokih snova i svjesnog buđenja, budući da budi život iz nesvjesnog stanja. Etersko tijelo, s druge strane, ostavljeno samo sebi, potonulo bi u stalno

stanje sna te podržavalo tek rudimentarni biljni život unutar fizičkog tijela (Steiner, 2006). Astralno tijelo prestaje svoju djelatnost kad osoba utone u san, što je očigledno za osjetilno promatranje. No, za nadosjetilno promatranje, astralno tijelo je još uvijek vidljivo, ali se pojavljuje odvojeno, izdignuto iz eterskog tijela. U osjetilnom promatranju astralno tijelo nije direktno dostupno; primjetno je samo njegovo djelovanje u vidljivom svijetu. To djelovanje tijekom sna nije trenutačno. Poput fizičkog tijela koje dijelimo s mineralima i etersko tijelo s biljkama, čovjek je u odnosu na svoje astralno tijelo sličan životinjama. Životinje neposredno percipiraju vanjske utjecaje i osjećaju toplinu, hladnoću, bol, radost, glad i žeđ putem tjelesnih procesa. Međutim, čovjekov život se ne iscrpljuje samo u takvim tjelesnim senzacijama. Čovjek može osjetiti žudnje i težnje koje nadilaze čisto tjelesno iskustvo. Za razliku od životinja, kod čovjeka nije uvijek jasno vidljivo koji tjelesni ili vanjski poticaj izaziva svaku radnju ili osjećaj.

U kontekstu nadosjetilnog znanja, ovoj unutarnjoj sili može se pridodati "Ja" tijelo. "Ja" postaje četvrti element čovjekova bića. Kada bi se astralno tijelo prepustilo samo sebi, osjećaji ugodnosti, boli, gladi i žeđi i dalje bi se događali, ali osjećaj trajnosti ne bi postojao. Taj osjećaj trajnosti proizlazi iz "Ja", koje doživljava ono što je trajno. Kao što fizičko tijelo biološki propada bez prisutnosti eterskog tijela, te kao što etersko tijelo gubi svijest kada ga ne prožima svjetlost astralnog tijela, tako bi astralno tijelo neprestano moralo prepustiti prošlost zaboravu ukoliko "Ja" ne bi sačuvalo tu prošlost za sadašnjost. Ono što je smrt za fizičko tijelo i san za etersko tijelo, to je zaborav za astralno tijelo. Drugim riječima, eterskom tijelu pripada život, astralnom tijelu svijest, a "Ja" je odgovorno za sjećanje (Steiner,2006). Razumijevanje svih četiri tijela ključno je za razumijevanje antropozofije, a samim time i waldorfske pedagogije koja je temeljna na upravo toj duhovnoj znanosti.

3.2 Karma i reinkarnacija

Za dublje razumijevanje antropozofije važno je steći uvid u koncepte karme i reinkarnacije. Ovi koncepti zauzimaju značajno mjesto u waldorfskoj pedagogiji, a samim time i u antropozofiji. Reinkarnacija se odnosi na ideju ponovnog rođenja duše u drugačijem obliku, bilo kao ljudsko biće, životinja ili biljka. Kada fizičko tijelo umre, duša prelazi u duhovni svijet gdje prolazi kroz različita iskustva i učenja, nakon čega se ponovno inkarnira u drugom tijelu. Karma se s druge strane, temelji na konceptu da sadašnji život proizlazi iz djela koja smo činili u prethodnim životima, a naš budući život ovisi o djelima koja činimo sada. Steiner je iznio teoriju da događaji i postupci iz djetinjstva i mladosti značajno oblikuju kasniji život. Prema

njegovom stajalištu, sve što osoba doživljava i čini u jednom životu može se ponovno manifestirati na različite načine u kasnijim životima. Prema Steineru, duboko vjeruje da izazovi i teškoće koje osoba doživljava u jednom životu mogu imati svoje podrijetlo u njenom prethodnom životu i djelovanju. On smatra da se teška sudbina može povezati s neispunjenim zadacima ili propuštenim prilikama u ranijem životu na Zemlji. (Katić, 2009).

4. TEMELJNA NAČELA WALDORFSKE PEDAGOGIJE

Waldorfska pedagogija temelji se na sedam načela. Upravo tih sedam načela služe kao osnova za pristup i vođenje djece. Ključni je naglasak na pažljivom razumijevanju slobode i individualnosti svakog djeteta i omogućavanju njegovog individualnog razvoja. Umjesto jednostavnog prenošenja znanja, odgojitelj postaje duhovni uzor djetetu. Odgojitelj poštuje dijete, a ovim načelima pospješuje djetetov razvoj osjetila, uzimajući u obzir djetetov temperament, njegovanje strahopoštovanja i razumijevanje razvojnih faza u prvih sedam godina djetetova života. Preostala četiri načela detaljnije opisuju pristup odgoju i osobnom razvoju samog odgojitelja. Temeljna načela waldorfske pedagogije su (Carlgren, 1990): sedmogodišnja razdoblja, strahopoštovanje onoga što čovjek donosi sa sobom, temperamenti, sveobuhvatno shvaćanje, osposobljavanje osjetila te samoodgoj odgojitelja.

4.1 Sedmogodišnja razdoblja

Ova konceptualna podjela je prisutna ne samo u antropozofskoj pedagogiji, već i u medicini te astrologiji, gdje se prepoznaju slični ciklusi. Steiner je naglasio da život do postizanja zrelosti prolazi kroz tri, odnosno četiri sedmogodišnja razdoblja tijekom kojih se događaju važne promjene u ljudskom biću. Prvi ciklus traje od rođenja do izmjene zubi, drugi od izmjene zubi do puberteta, treći od puberteta do odrasle dobi te četvrti od 21. godine nakon koje se život dalje ponovno dijeli na sedmogodišnja razdoblja. Vrlo je važno da se promatraju i postupno prate i poštuju razdoblja kroz koja djece prolaze. Jedino na taj način se može poštovati njihova individualnost, sloboda te razumijeti njihov razvoj.

Prvo sedmogodišnje razdoblje počinje s rođenjem djetetovog fizičkog tijela i traje do djetetove sedme godine. Tijekom tog vremena, dijete je usmjereno prema svojim osjetilima i reagira na sve što se događa oko njega putem oponašanja i apsorpcije. U ovoj fazi, dijete još nema razvijenu sposobnost razmišljanja o svojim dojmovima i iskustvima. Odrasli u njegovom okruženju djeluju kao uzori kojima se dijete pokušava prilagoditi. Oponašanje ima ključnu ulogu u tom razdoblju, počevši kao nesvjesna reakcija, a kasnije se razvijajući u svjesno oponašanje, što se može primijetiti kroz dječje simboličke igre. Steiner naziva ovaj period "razdobljem oponašanja" i smatra da je dijete u potpunosti osjetilni organ koji ne samo prima riječi, već i percipira geste, emocije i ponašanje u svojoj okolini. Steiner ističe da riječi koje odgajatelj upućuje djetetu, poput opomena, objašnjenja i drugih izjava, imaju malu ili gotovo

nikakvu ulogu u usporedbi s predmetnom okolinom i stvarnim radnjama. Dijete je izuzetno osjetljivo na kretnje i geste u širem smislu. Čak i gesta odrasle osobe koja psuje ili grdi ostavlja snažniji dojam od samog sadržaja riječi. Ono što se izgovori djetetu i što se uči ne ostavlja duboki dojam, međutim način na koji ljudi djeluju u djetetovoj okolini, jesu li dobri i pokazuju li dobrotu svojim gestama, ima snažan utjecaj. Sklonosti koje dijete razvija ovise o tome kako se ponašamo u njegovoj blizini (Carlgreen, 1990.). Jedna od važnih uloga odraslih i odgojitelja je stvaranje optimalnih uvjeta za razvoj djeteta. Fizička okolina u kojoj dijete provodi vrijeme trebala bi biti obogaćena raznobojnim elementima, prirodnim materijalima i predmetima koji potiču istraživanje na različite načine. Izuzetno je značajno ponuditi djeci igračke koje nisu potpuno gotove, već su otvorene za njihovu kreativnost. Ovo potiče razvoj maštovitosti, originalnosti i sposobnosti stvaranja novih ideja. Samo putem takvih iskustava dijete može razviti svoju inovativnost. Među najvažnijim zadacima odgajatelja djece je znati promatrati djecu i razumijeti ih. Dijete u prve tri godine života jezikom pobuđuje mišljenje, a mišljenje otvara vrata prema iskustvima svijesti i samosvijesti. Hodanje, govorenje i mišljenje proizlaze jedno iz drugoga. Geste i motorika prenose se na oblikovanje jezičnog centra u mozgu i na cjelokupnu organizaciju glave. Steiner ističe da su djeca u prve tri godine života u drugačijem odnosu s duhovnim svijetom nego kasnije, iako u većini slučajeva to nije svjesno. Zbivanja po kojima dijete uči sve osnovne stvari predočuju mu se kao da su uzrokovana dobokom mudrošću. (Carlgreen, 1990.). Osjetljivost djeteta u prve tri godine je najveća, a duševne potrebe djeteta po tim su shvaćanjima najdublje te ih u toj životnoj dobi majka njeguje. Već u trećoj godini dolazi do velikih promjena kod djeteta. Ono što se događa je da dijete prestane za sebe govoriti u trećem licu, već dolazi do „Ja“ spoznaje. Dijete doživljava vlastito Ja.

Ono čemu je tijekom prve tri godine djetetovog života Steiner također pridavao pažnju je način na koji djeca u toj dobi crtaju. Kada mala djeca slikaju čovjeka, često stvaraju dijelove tijela koji su nadasve grotesktnih razmjera, poput velikih nosova ili ogromnih ruku. Iz takvih slika može se naučiti da one potječu iz unutarnjeg doživljaja djeteta. Na primjer, kada dijete crta profil, to dolazi iz njegovog promatranja i spajanja dvaju izvora društvenog doživljaja u jedan. Djeca ne crtaju intelektom, već izražavaju svoje doživljaje. Oni crteže stvaraju na primitivan način, ispreplećući osjećanja organa. Steiner pokazuje kako mala djeca imaju sposobnost osjećanja organa. Važno je da djeca već u ranoj dobi imaju priliku koristiti kredu i kist kako bi se nje govala specifična duševna kvaliteta maštovitog doživljavanja prije nego što intelekt počne dominirati. Dopustiti djeci da izraze svoj način osjećaje organa na ovaj način znači poticati sklad između njihovog duševnog doživljaja i fizičke aktivnosti, što je važno za njihov

cjelokupni razvoj. Ovakve crteže mogu se poticati putem bajki u kojima su različita emotivna stanja poput smijeha, tuge, mira ili napetosti izražavaju jednostavnim nijansama i bojama (Carlgren, 1990). Do vremena promjene zuba odnosno zamjena mliječnih zubiju trajnim, čovječje tijelo mora izvršiti zadatak koji se bitno razlikuje od zadataka ostalih životnih razdoblja. Fizički organi moraju poprimiti izvjesne oblike, njihovi strukturalni odnosi moraju dobiti određeni smjer. Nikada se više ne mogu ispraviti propusti učinjeni prije sedme godine. Upravo ti fizički uvjeti djeluju na organe oblikotvorno. Svaki pokušaj pokretanja djeteta da u tom periodu uči preko glave sprječava eterično tijelo pri stvaranju fizičkog tijela, pa tako može doći i do oštećenja organa. Nakon što je završilo prvo sedmogodišnje razdoblje na njega se nastavlja drugo sedmogodišnje razdoblje koje počinje nakon zamjene mliječnih zubi.

Drugo sedmogodišnje razdoblje traje od djetetove sedme godine života do 14. godine. U ovom razdoblju, djetetovo eterično tijelo oslobađa se zadatka stvaranja organa i počinje primati ritmove i navike koje će mu kasnije pomoći u razvoju samostalnosti i snage. Dijete u ovom razdoblju ima priliku učiti putem autoriteta odgojitelja koje voli. Astralno tijelo još uvijek nije potpuno razvijeno u ovom razdoblju. Tipična kriza se javlja oko devete godine života. Djeca koja su do tada osjetila nesigurnost kod odraslih ili su imali neadekvatne odgojne prakse mogu prolaziti kroz krizu koja se može primjetiti izljevima bijesa, straha i srdžbe. Također, dodatni faktor koji pridonosi ovoj kriznoj fazi je da djeca sada pažljivije promatraju svoje autoritete i odgojitelje nego ranije. Oni testiraju odrasle jer žele razumjeti kako će reagirati. Stoga je ključno da aktivnosti i pristup koji se nude djeci u ovom periodu budu usklađeni s njihovim interesima, sposobnostima i razvojnim fazama. Treba im pružiti priliku za osjetilno promatranje i podržati njihovu sve veću želju za učenjem (Carlgren, 1990). Kada završi sedma godina djetetova života, djetetu se treba usmjeriti pažnja na unutarnje sadržaje i vrijednosti. Autoritet odgajatelja ima neprocjenjivu važnost u oblikovanju djetetovih navika, sklonosti, savjesti, temperamenta i svjetonazora. U ovom razdoblju treba posebno njegovati duševne moći, a posebno pamćenje. Antropozofija tj. duhovna znanost, prema Steineru, potaknula je osnivanje mnogih waldorfskih škola diljem svijeta. Waldorfske škole su privatne škole koje pružaju obrazovanje djeci od prvog razreda do mature. Ove škole temelje svoje načela na antropozofskim postavkama. Temeljni principi waldorfskog obrazovanja uključuju poticanje umjetničkog i kreativnog senzibiliteta kod djece, prilagodbu nastavnog sadržaja prema cjelokupnom razvoju djetetove osobnosti s obzirom na tjelesnu, duševnu i duhovnu komponentu, organizaciju nastavnih sadržaja u ciklusima s naglaskom na sukcesivnost razdoblja koje se proučava, te poticanje razvoja posebnih talenata i sposobnosti svakog učenika

(Carlgreen, 1990). Rast organizma počinje ovisti o vlastitom eteričkom tijelu koje i dalje ostaje pod utjecajem astralnog tijela, koje je još uvijek u ovoju. Eteričko tijelo završava fazu u času oslobađanja astralnog tijela, a izraz tog završetka je spolna zrelost. U ovom periodu, djeca prestaju oponašati roditelje i počinju tražiti autoritet u svom učitelju ili odraslim osobama koje vole. U ovom važnom razvojnom stadiju, nije prikladno postavljati previše strogih pravila i zahtjeva pred djecu. Umjesto toga, odrasli bi trebali biti prisutni kao voditelji i mentori, pomažući djeci da razmišljaju, donose odluke i razvijaju vlastite prosudbe. Ključno je da odrasli uspostave svoj autoritet na način koji djeca cijene i poštuju. Ovaj autoritet trebao bi se temeljiti na moralnim vrijednostima i duhovnim načelima, a ne na primjeni sile ili strogim pravilima. To je važno kako bi se osiguralo da se ne ošteti razvoj astralnog tijela djeteta, koje još nije potpuno formirano. U ovom razdoblju, dijete počinje usvajati ritmove i navike iz okoline koje će mu kasnije pomoći da razvije svoju snagu i samostalnost. Astralno tijelo, koje je još u procesu razvoja, treba poseban tretman kako bi se osiguralo da se formira na zdrav i harmoničan način. (Seitz, Hallwachs, 1997: 128 -129). Nakon završetka ovog razdoblja kreće treće sedmogodišnje razdoblje, odnosno od navršene 14-te godine života.

Treće sedmogodišnje razdoblje započinje rađanjem astralnog tijela, a obuhvaća vremenski period od 14.-te-21. godine starosti. Treće razdoblje od sedam godina označava ključnu fazu u razvoju djeteta tijekom koje se događa rođenje astralnog tijela, odnosno oslobađanje iz astralne ovojnice. Ovaj proces obično doseže svoj vrhunac tijekom puberteta, što je fizički znak ovog značajnog razvojnog trenutka. Kod djevojčica, to se manifestira prvim menstruacijama, dok kod dječaka dolazi do mutiranja i promjena u tijelu. Astralno rođenje karakterizira duboka emocionalna turbulencija kod djeteta. Dijete se može osjećati izgubljeno između maštanja o vlastitoj moći i istodobnog nezadovoljstva sobom i svijetom oko sebe. Ovo je vrijeme kada se mora suočiti s utjecajem uzora iz svoje okoline i povijesnih ličnosti te ih prosuditi i svjesno se odnositi prema njima. Nakon astralnog rođenja, osoba postaje sposobna razviti unutarnji odnos prema drugom spolu, stjecati sposobnost samostalnog prosuđivanja i preuzeti odgovornost za svoje postupke. Ovo je također vrijeme spolne zrelosti, kada pojedinac postaje svjesniji svoje spolnosti i počinje razvijati dublje razumijevanje odnosa i odgovornosti prema sebi i drugima. (Seitz i Hallwachs, 1997). Nakon završetka 21. godine starosti kreće četvrto sedmogodišnje razdoblje. Osoba postaje zrela i sjedinjena sa samim sobom. Treće sedmogodišnje razdoblje u waldorfskoj pedagogiji stavlja naglasak na pripremu tinejdžera za samostalnost i odgovornost te ih potiče da razvijaju svoj vlastiti identitet i kreativne potencijale. Duboko razumijevanje sebe i svijeta priprema mladi ljude za izazove i mogućnosti koje dolaze u odrasloj dobi.

Četvrto sedmogodišnje razdoblje počinje kada se kod djeteta, koje sada postaje mlada osoba, razvija vlastiti identitet ili "Ja". Ovaj proces obično se događa oko 21. godine. U ovoj fazi, duša i tijelo osobe su sazreli, a ona postaje sposobna preuzeti kontrolu nad vlastitim životom. Osoba ostvaruje dublje unutarnje povezivanje sa samom sobom i okolnim svijetom, što rezultira osjećajem ispunjenja i potpunosti. Prema Steineru, četvrto sedmogodišnje razdoblje ne označava kraj osobnog razvoja; naprotiv, daljnji razvoj pojedinca i dalje se nastavlja. (Seitz i Hallwachs, 1997). Prema Seitzu i Hallwachs (1997), četvrto sedmogodišnje razdoblje uključuje sljedeće značajke: Samoistraživanje: Mladi odrasli aktivno istražuju sebe i svoj unutarnji svijet. To je vrijeme kada se postavljaju duboka pitanja o vlastitom identitetu, svrsi i vrijednostima. Razvoj moralnih vrijednosti: Waldorfska pedagogija i dalje stavlja naglasak na moralni razvoj, a tijekom ovog razdoblja mladi ljudi razvijaju svoju moralnu svijest i počinju samostalno oblikovati svoje etičke vrijednosti. Izazovi samostalnosti: Mladi odrasli uče kako preuzeti veću odgovornost za vlastiti život, uključujući planiranje karijere, financija i budućnosti. Ovo je razdoblje kada se potiče razvoj samostalnih odluka i rješavanje problema. Umjetnost i kreativnost i dalje igraju važnu ulogu u razvoju mladih odraslih. Oni imaju prilike nastaviti s umjetničkim izražavanjem kao sredstvom za izražavanje svojih emocija i ideja. Mladi se potiču da razmišljaju o svom doprinosu društvu i zajednici. Waldorfska pedagogija promiče razvoj društvene odgovornosti i svijesti o globalnim pitanjima. Učitelji i mentori igraju ključnu ulogu u podršci mladim odraslima tijekom ovog razdoblja. Oni pružaju smjernice i podršku dok mladi ljudi prelaze u svijet odraslih (Seitz i Hallwachs, 1997).

Nakon tog razdoblja Steiner je podijelio život na niz narednih sedmogodišnjih razdoblja tijekom kojih se pojedinac nadograđuje i razvija dalje. Bitno je istaknuti da sve što osoba nauči i stekne u prethodnim razdobljima ima utjecaj na njen kasniji život i odražava se na njega. Ovaj utjecaj može biti ili destruktivan ili produktivan, ovisno o samoj osobi (Seitz i Hallwachs, 1997).

4.2. Strahopoštovanje prema duhovnom podrijetlu čovjeka

Kroz waldorfsku pedagogiju i antropozofski pogled čovjeka se promatra kao individualca koji je sačinjen od nerazdvojivog fizičkog tijela i duše. Dakle Steiner dijete smatra kao „...individualnost koja ima svoj kontinuitet i koja se svjesno inkarnirala kod određenih roditelja došavši iz duhovnog svijeta i slijedeći određenu sudbinu...” (Seitz, Hallwachs, 1997: 125.).

S tog gledišta dijete se promatra kao mala osoba koja je tek ušla u svoj duhovni svijet, bez shvaćanja i življenja po navikama tjelesnog svijeta. Upravo zbog toga, odgajatelj, roditelj itd. treba gledati dijete s punim poštovanjem. U waldorfskoj se pedagogiji najviše poštuje duhovnost te sloboda djeteta. U obitelji dijete je biće koje treba biti najvažnije. Također je važno da se odgajatelj te njegov duh poveže s djetetovim duhom i cijelim bićem. (Seitz i Hallwachs, 1997).

Odgajanje treba razvijati i njegovati slobodu i individualnost svakog djeteta. Dijete je antropozofski gledano tek došlo iz duhovnog svijeta i treba tek steći sve navike tjelesnog svijeta, a da bi to moglo prema njemu se treba odnositi s poštovanjem. Zbog toga je i sam odgoj jako važan te je i odgoj onoga što dijete nosi sa sobom upravo jedno od sedam načela.

4.3. Odgoj onoga što dijete nosi sa sobom

Već dugi niz godina se razmatraju i provode istraživanja, koliko odgoj i okolina utječu na razvoj djeteta, a koliko genetika. U ovom se načelu može argumentirati zašto nema smisla da je odgovor genetika. (Seitz i Hallwachs, 1997)

Svako dijete je individua za sebe, a ispravnim odgojem djetetu se omogućuje da u budućnosti ostvari svoj puni potencijal. Ukoliko bi sama genetika bila jedini faktor djetetovog razvoja, odgoj nebi bio bitan u odrastanju. Ponekad sličan odgoj, slično okruženje i školovanje na kraju ne rezultiraju kod sve djece jednakim uspjehom. Brat i sestra, blizanci itd. koji su odrastali na vjerojatno veoma slične načine, uopće ne trebaju imati jednaki ishod na kraju obrazovanja, u odrasloj dobi na poslu itd. (Seitz i Hallwachs, 1997). Pravi pedagoški koraci i strategije ne proizlaze nužno iz unaprijed definiranog programa ili teorije. Umjesto toga, oni nastaju kroz pažljivo slušanje djeteta i duboko razumijevanje onoga što se događa unutar njega. Odgajatelj istražuje kako se dijete izražava i što unosi u svijet te nastoji otkriti što bi bilo najbolje za njegov daljnji razvoj (Seitz i Hallwachs, 1997). Waldorfska pedagogija naglašava važnost podrške i poticanja unutarnjih potencijala koje svako dijete nosi sa sobom od rođenja. Umjesto da se djetetu nameću vanjski obrasci ili ga se oblikuje prema predefiniranim očekivanjima, waldorfski pristup odgoju fokusira se na stvaranje poticajne okoline u kojoj će dijete imati priliku postupno razvijati svoje jedinstvene talente, vještine i interese. To znači da se waldorfski odgoj usredotočuje na poticanje kreativnosti, maštovitosti, emocionalnog razvoja i razvoja moralnih vrijednosti.

Cilj je stvoriti atmosferu u kojoj će se dijete osjećati slobodno istraživati i izražavati svoju unutarnju prirodu bez pritiska ili ograničenja. Odrasli, kao što su odgojitelji i roditelji, igraju ključnu ulogu u podršci djetetu u tom procesu. Svako dijete nosi sa sobom svoju jedinstvenu "sjemenku" potencijala koju treba pažljivo kultivirati i razvijati. Kroz podržavajuću okolinu i prilike za samostalno učenje, dijete će imati priliku otkriti svoje strasti i talente te postati autentična osoba koja se temelji na vlastitim unutarnjim vrijednostima. (Seitz i Hallwachs, 1997).

4.4. Temperamenti

Karakteristi ili temperamenti nisu nešto što se može objasniti čovjekovim ili djetetovim raspoloženjem ili osjećajem koji se može primjetiti izvana. Temperament je čvrsto ukorijenjen u čovjeku. Jako ga je teško mijenjati i preobraziti, međutim tijekom života nekada se mijenja i bez čovjekova nastojanja i svjesnosti da se mijenja.

Uloga temperamenta se može promatrati kao posrednik između naslijeđenih karakteristika i individualnosti svakog pojedinca. Steiner naglašava važnost da učitelji i odgajatelji razumiju različite temperamentne osobine kod djece s kojom rade. On opisuje temperament kao točku ravnoteže između onoga što je urođeno i onoga što pojedinac postiže samostalno, te između veza s prećcima i prethodnim životima. Ovi temperamenti pomažu u uspostavljanju ravnoteže između vječnih i prošlih elemenata. Postoje razne vrste temperamenta, svaka sa svojim jedinstvenim karakteristikama. Obilježja tih temperamenata su: (Seitz i Hallwachs, 1997)

- Melankolik – osjetljiv, zamišljen, iznutra jak, sklon dubokom razmišljanju te u njegovom djelovanju prevladava njegovo „Ja“
- Kolerik – voli opasnost, iznutra jak, lako se uzbuđi, brzo naljuti te prevladava astralno tijelo
- Sangvinik – olako shvaćaju život, iznutra slabiji, lako mu je skrenuti pažnju i površan je te prevladava eteričko tijelo
- Flegmatik – većinom sve mirno prima, iznutra slab, miran i lijen, sklon je nepokretnosti, kod njega vlada samo fizičko tijelo (Steiner, 2003)

Tijekom prvih sedam godina života većina djece su sangvinci, a tek nakon tih prvih sedam godinu počinju graditi svoj vlastiti karakter to jest temperament. S obzirom na različite temperamentne, različito se i treba postupati sa određenom vrstom temperamenta. Waldorfska pedagogija naglašava da temperament svakog djeteta ima značajan utjecaj na

proces odgoja i obrazovanja. Odgojitelj treba prvo razumjeti inherentne karakteristike svakog temperamenta kako bi efikasno primijenio to razumijevanje u radu s djecom. Velika važnost pridaje se prepoznavanju i razumijevanju dječjih temperamenta kako bi se svakom djetetu pristupilo na odgovarajući način, uzimajući u obzir njegovu unikatnu narav koja se razvija. Steiner naglašava važnost polazišta od onoga što dijete već posjeduje, a ne fokusiranja na ono što mu nedostaje. Drugim riječima, treba se razumjeti što svaki temperamentu obično karakterizira, umjesto što mu nedostaje. U odnosima s djecom prevladava homeopatsko načelo, a to znači da:

- flegmatičnom djetetu treba pružiti mir i sporost
- sangviničnom – promjenu
- melankoličnom – materijal koji potiče na razmišljanje
- koleričnom-snagu

(Seitz i Hallwachs, 1997).

Temperament je ključ za razumijevanje djeteta. Temperament dolazi do izražaja u odabiru i kompoziciji boja, u rasprostranjenosti ploha, a i u čvrstom ili razlivenom oblikovanju. (Carlgreen, 1990.)

4.5 Sveobuhvatno shvaćanje odgoja

Pestalozzi, koji se smatra pionirskom figurom u području pedagogije, razvio je inovativan pristup odgoju koji se temeljio na razvoju intelekta, morala i praktičnih vještina. Konkretno, njegova koncepcija uključivala je obrazovanje uma, srca i tijela. Odgoj uma je bio usmjeren na intelektualni razvoj, odgoj srca na moralni i emocionalni razvoj, dok je odgoj tijela uključivao fizički i praktični razvoj. Rudolf Steiner je nadgradio ovu Pestalozzijevu koncepciju, a waldorfska pedagogija je osmišljena s ciljem da sjedini emocionalni svijet, intelektualne sposobnosti i želje učenika na integriran način.

Odgajatelji bi trebali imati svijest o sjedinjenju duhovnog i materijalnog te usmjeravati odgoj svojih učenika u skladu s tim principom. Sve što dijete upoznaje i doživljava putem svojih osjetila trebalo bi biti cjelovito iskustvo koje obuhvaća njegovo vlastito biće i okruženje. Stečeno iskustvo se prenosi kroz tijelo, emocije i intelekt. Stoga je svaki odgojni pristup praktičan i primjenjiv, kako bi se dijete povezal sa svim aspektima svog bića. Na primjer, učenje jezika i govora uključuje scenske igre i dramatizaciju, dok matematičke i vještine za

razmišljanje uključuju ruke-on rad ili praktične aktivnosti. Sve interakcije s djecom se odvijaju u ritmu i skladu s njihovom cjelovitom prirodom. Kao što su autorice Seitz i Hallwachs(1997) istaknule, bitno je da mladi ljudi nauče kako učiti i kako živjeti - kako se uskladiti sa sobom i svijetom oko sebe. U waldorfskoj pedagogiji, odgoj i obrazovanje integrirani su na način koji ne razdvaja teoriju i praksu. Kroz takav pristup, waldorfska pedagogija teži razvijati cjelovite pojedince koji su sposobni kritički razmišljati, koji su kreativni i dubokog razumijevanja, umjesto samo usvajanja površnih informacija. Takvo se učenje postavlja kao proces osobnog rasta i spoznaje, gdje je svako dijete poticano da istražuje, pita pitanja i razvija svoje vlastite spoznaje o svijetu oko sebe. Također s takvim odgojem se mogu i osposobiti sva osjetila kod djece nužna za pravilan razvoj čime se dolazi i do idućeg načela. (Seitz i Hallwachs, 1997).

4.6. Osposobljavanje osjetila kod djece

Čovjek je biće koje primi informacije iz okoline putem svojih osjetila. Prema Steineru, osjetila su kao ulazna vrata kroz koja svijet ulazi u čovjeka. Tijekom prvih sedam godina života, dijete je posebno osjetljivo i intenzivno reagira na sve što dolazi iz njegove okoline. Iskustva koja dijete stječe putem osjetila u tim ranim godinama duboko utječu na razvoj organa i stvaranje ritmova u tijelu i duši (Seitz i Hallwachs, 1997). Steiner identificira 12 osjetila prisutnih u ljudskom biću, koje se grupiraju u tri kategorije prema njegovim saznanjima:

1. Vanjska osjetila koja su podređena mišljenju:

- Ja osjetilo
- Osjetilo za razmišljenje
- Osjetilo za riječi
- Osjetilo sluha

2. Vanjsko – unutarnja osjetila – podređena su osjećajima:

- Osjetilo za toplinu
- Osjetilo vida
- Osjetilo okusa
- Osjetilo mirisa

3. Unutarnja osjetila – podređena su volji:

- Osjetilo ravnoteže
- Osjetilo za kretanje
- Osjetilo života
- Osjetilo opipa (Seitz i Hallwachs, 1997)

Glavni cilj waldorfske pedagogije je uključiti sva djetetova osjetila i potaknuti ih kako bi ih dijete počelo koristiti u svojoj svakodnevici. Osjetila se trebaju svakodnevno razvijati, njegovati i poticati. Međutim, suvremeni svijet često ne potiče djecu da koriste sva svoja osjetila zbog nedostatka kreativnosti i nedostatka raznolikosti u okruženju u kojem borave. Materijali i igračke koje se djeci nude često su industrijski napravljeni i od umjetnih materijala, što ne ostavlja puno prostora za razvoj dječje kreativnosti i individualnosti. U vrtićima se preferira upotreba prirodnih materijala kao što su vuna, kamenčići, drvo i školjke, koje potiču kreativnost, maštovitost i fantaziju djece. Poticanje razvoja dječjih osjetila može se postići na raznolike načine, uključujući igre u grupi, slobodnu igru, korištenje instrumenata, oblikovanje s rukama (npr. modeliranje gline, šivanje), pjevanje, dramske igre, euritmiju i slično. Također, stimuliranje osjetila mirisa ima važnu ulogu. U waldorfskoj pedagogiji se teži stvaranju autentične i izvorne stvarnosti kroz proces učenja i istraživanja kojim se koriste sva djetetova osjetila.

Djetetu se pristupa kao cjelovitoj osobi s tjelesnim, emocionalnim, intelektualnim, socijalnim i duhovnim potrebama. Cilj je omogućiti svakom djetetu da razvije svoje potencijale i talente kroz inspirativno odgojno okruženje. (Seitz i Hallwachs, 1997) U tome jednu od ključnih uloga ima odgajatelj.

4.7. Samoodgoj odgajatelja

Jedno od osnovnih načela waldorfske pedagogije je samorazvoj odgajatelja. To podrazumijeva da odgojatelj prvo odgaja samog sebe prije nego što odgaja djecu. U waldorfskoj pedagogiji, odgojitelji igraju ključnu ulogu u razvoju djeteta, pružajući mu podršku kako bi razvilo svoje talente i potencijal u sigurnom okruženju. No, kako bi to uspješno ostvarili, odgojitelji moraju kontinuirano raditi na sebi.

Sve što se događa oko djeteta, uključujući riječi i postupke, utječe na njegov unutarnji svijet. Dijete apsorbira naše ponašanje, emocije i reakcije. Svrha osobnog razvoja odgojitelja jest prvenstveno razviti vlastitu jedinstvenost i autonomiju te postati odgovorna osoba koja duboko razumije samu sebe. Samoodgoj zahtijeva želju za osobnim napretkom i uključuje

samodisciplinu i prevladavanje osobnih ograničenja. U svakom sedmogodišnjem ciklusu, odgojitelj nosi veliku odgovornost. Dijete uči kroz oponašanje modela iz svoje okoline, a odgojitelji su ti modeli u obrazovnoj instituciji. Ključno je da odgojitelji budu svjesni da njihovi postupci, pa čak i trenuci nepažnje ili izražavanje ljutnje prema djetetu, ostavljaju utjecaj na njega, uključujući i njegovo tijelo. Svjesnost o vlastitim reakcijama i svakom trenutku života postaje presudna. Samoodgoj također obuhvaća sposobnost da odvojimo trenutne emocije i temperament kako bismo se posvetili dječjem odgoju. U skladu s waldorfskom pedagogijom, odgojitelji imaju zadaću stvaranja okruženja u kojem se djetetova individualnost poštuje i omogućuje joj da se izrazi kroz poticajno okruženje. Važno je postići ravnotežu između tijela, duše i duha. Ovo podrazumijeva usklađivanje vlastitih unutarnjih aspekata kako bi se pravilno podržavao djetetov cjelovit razvoj.

U vlastitom procesu samoodgoja, odgojitelj komunicira s djecom na spontan način, pažljivo slušajući njihova jedinstvena bića i pokazujući poštovanje prema drugima. Također promiče razumijevanje i prihvaćanje kulturnih različitosti, prenoseći te vrijednosti na djecu. Kao uzor, odgojitelj nastoji biti primjer od kojeg se uči i oponaša. . (Seitz i Hallwachs, 1997)

5. WALDORFSKI VRTIĆ

Koncept waldorfskog vrtića je usmjeren na pružanje veće slobode u odgoju, bez klasičnog plana i programa. Umjesto toga, temelji se na ritmu, ponavljanju, primjeru i oponašanju od strane odgojitelja. Glavna ideja je usklađivanje djetetova duhovnog i zemaljskog aspekta. U waldorfskim vrtićima, godišnji ritam prati prirodne promjene tijekom četiri godišnja doba: proljeća, ljeta, jeseni i zime. Posebna pažnja se pridaje obilježavanju važnih trenutaka unutar tih ciklusa, što uključuje različite svečanosti vezane uz prirodne promjene. Također, usklađivanje sa smjenama dana i tjedna ima značajnu ulogu u organiziranju aktivnosti. Waldorfski vrtići omogućuju djeci da iskuse strukturu, ritam i sklad kroz ove godišnje i dnevne cikluse, što je ključno za njihov uravnoteženi i prirodan razvoj. Redoviti ritmovi i ponavljanja unose osjećaj sigurnosti u dječji svijet. Materijali i igračke koje se koriste su izrađeni od prirodnih elemenata te oblikovani na način koji podržava zdrav razvoj osjetila kod djece. U radu s djecom, poseban naglasak stavlja se na poticanje njihove kreativnosti i maštovitosti. To se postiže kroz različite poticaje i raznovrsne oblike umjetničkog izražavanja i doživljaja.

5.1. Godišnji ritam

U waldorfskim vrtićima, nije potreban niti postoji "nastavni plan i program". Godišnji plan određuju smjene godišnjih doba. Odgojitelj se treba povezati s duhovnom pozadinom svakog godišnjeg doba kako bi to mogao primjereno prenijeti djeci (Seitz i Hallwachs, 1997).

JESENSKI CIKLUS:

- Svetkovina žetve(rujan)
- Miholje- Sv. Mihael (29. rujna)
- Martinje

ZIMSKI CIKLUS:

- Sv. Nikola (6. prosinac)
- Božić

PROLJETNI CIKLUS:

- Korizma i Uskrs

- Uzašašća
- Duhovo

LJETNI CIKLUS:

- Svetkovina ljeta - Dan Sv. Ivana (Ivanjdan)
- Proslava rođendana

Prema Seitz i Hallwachs(1997.), proslavom žetve u dječjem vrtiću započinje godina. Djeca trebaju donositi različite plodove koje im daje priroda, poput kestena, žirova, jabuka, češera, šipka, tikvi i mnogo drugih plodova koji se postavljaju na svečani stol. Kroz kolo, igru i ples djeca izražavaju zahvalnost za obilje koje ih okružuje. Također se kroz dramaturgiju prikazuje seljak koji obavlja žetvu, mlinar koji melje brašno i pekar koji peče kruh. Još jedan važan datum u waldorfskoj pedagoškoj godini je blagdan svetog Mihovila, koji se obilježava 29. rujna. Steiner je posvetio posebnu pozornost blagdanu svetog Mihovila u svojim razmatranjima godišnjeg ciklusa, iako je danas taj blagdan gotovo zaboravljen. Sveti Mihovil predstavlja arhanđela Mihaela, simbol hrabrosti i pobjede nad zlom. U ikonografiji, Mihovil nosi zlatni mač kojim prkosi zlu i tami, donoseći hrabrost i svjetlost u sve tamnijim danima. Waldorfski vrtići ovaj blagdan obilježavaju kroz igru i borbu zmajeva, te simboličnim nadjačavanjem mračnih sila svjetlosnim mačem. Ovim blagdanom označava se i povratak snaga zemlje prema unutra, u vrijeme sve hladnijih dana koji slijede. (Seitz i Hallwachs, 1997).

Još jedan od datuma koji se slavi u jesen je blagdan svetog Martina. Blagdan svetog Martina bilježi i se 11. studenog. Legenda o svetom Martinu govori o mladom dječaku koji je donosio toplinu i svijetlost svima koji su bili u tami. U waldorfskim vrtićima, simbolično, djeca trebaju proći put koji je u obliku spirale, napravljen od borovih grančica te na kraju puta trebaju doći do svijetla. Na tom svijetlu dijete treba upaliti svoju svijeću te je iznjeti izvan kruga, simbolizirajući širenje svjetlosti i topline u svijet. Svijeća predstavlja simbol za unutarnje svjetlo koje svako dijete nosi u sebi i podsjeća ih da trebaju širiti toplinu prema drugima i onima kojima je potrebna. Sveti Martin označava kraj jesenskog ciklusa i početak zimskog ciklusa. (Seitz i Hallwachs, 1997).

U zimskom ciklusu jedan od važnih datuma je Sveti Nikola. Prema Steineru zemlja u zimskom ciklusu dovršava svoj udah, a ljudska duša se tada vraća samoj sebi. Nažalost, suvremeni svijet često izopačuje blagdan Svetog Nikole, pretvarajući ga u materijalističko shvaćanje u kojem se djeci poklanjaju darovi i igračke. Prema Steineru to su sve stvari koje djeci ne trebaju, a prava pozadina i prava priča blagdana se gube. Sveti Nikola se smatra jednim od najvažnijih svetaca

u kršćanskoj tradiciji te je proglašen zaštitnikom mornara i djece. Sveti Nikola je simbol dobrote i nagrađuje djecu za njihove pozitivne postupke. U vezi s likom Svetog Nikole je i Krampus, koji predstavlja ono što bi ljudi postali ako ne bi njegovali svjetlo u sebi i ne bi činili dobra djela.²

Iz tajnovitosti i mira koje donosi Advent, proizlazi blagdan svjetla - rođenje Sina Božjeg, Božić. Uoči Božića, u vrtićima se održavaju različite aktivnosti koje simboliziraju Božić. Stvori se vrt od borovih grana oblikovan u spiralni oblik, a na kraju se nalazi svjetlo u obliku svijeće. Svako dijete prolazi kroz ovaj tamni vrt i kod božićnog svjetla pali svoju vlastitu svijeću, koju potom nosi sa sobom. Na ovaj način, dijete simbolički prolazi put od tame prema svjetlu, prema novom rođenju - Božiću. Za tu posebnu priliku, odgovarajuće priče uključuju različite božićne priče iz Biblije, kao što su "Priča o Isusovu rođenju", "Bajka o Božićnoj ruži" i "Priča o mladom mlinaru i mačkici"(Seitz i Hallwachs, 1997).

Djeca predškolske dobi nisu još dovoljno razvijena da bi se mogla emocionalno povezati i aktivno sudjelovati u Korizmi i Uskrsu te razumjeti Kristovu patnju i smrt. Svjesno prikazivanje tog aspekta treba biti čuvano za kasniju pripremu za sakrament Korizme. Umjesto toga, koristeći igre, pjesme i priče, djeca se na simboličan način upoznaju s uskrsnućem. Ovime se slavi pobjeda nad dugom zimom i buđenje prirode, cvjetanje i novi život. U aktivnostima s djecom, trebala bi se koristiti simbolika četiri elementa: zemlje, vode, zraka i vatre. Ukrašavaju se jaja različitim bojama koje predstavljaju ove elemente. Također sadi se uskršnje stablo. Ovo je vrijeme kada se potiče djecu da iskuse sva četiri elementa kroz različite aktivnosti poput vrtlarstva i modeliranja gline za zemlju, igre s vodom za vodu, sportskih igara za zrak i izrade svijeća za vatru. Prikladne priče za ovaj period su one koje govore o preobrazbi, patnji i pobjedi života nad smrću, poput priča "Vuk i sedam kozlića", "Crvenkapica", "Kraljević žaba" i "Kristalna kugla". (Seitz i Hallwachs, 1997).

Nakon 40 dana poslije Uskrsa dolazi do blagdana Uzašašća. Prema priči iz Evandjelja po Luki, prema kršćanskoj vjeri, Isus je nakon svog uskrsnuća uznesen u nebo. U tom trenutku blagoslivlja one oko sebe. Iako je ponovno oživio, Isus ostvaruje neku vrstu sjedinjenja između neba, zemlje i ljudi. Uzašašće nije lako razumljivo djeci, ali simboličke slike su vrlo bitne u oblikovanju dječje duše. Ovaj blagdan često se povezuje s prikazom oblaka, jer je zapisano: "Oblak ga je sakrio od njihovog pogleda" (Seitz i Hallwachs, 1997). Tokom svakodnevnih šetnji s djecom, vrijeme može biti posvećeno pažljivom opažanju oblaka, razmišljanju o

²Mala vila, Godišnje svetkovine, pribavljeno 10.7.2023., <https://waldorf-rijeka.hr/godisnje-svetkovine/>

njihovoj prirodi te promatranju kako se mijenjaju oblici i oblici tijekom vremena. Također, značajno je postaviti poseban stolić s prigodnim slikama, svijećom i zvjezdicama kao simbolima nebeskih sila koje se povezuju s Zemljom (Seitz i Hallwachs, 1997).

Blagdan Duha Svetoga dolazi 50. dan poslije Uskrsa i opisan je u Djelima apostolskim. Na taj dan, učenici su bili zajedno, sjedinjeni u mislima i srcu. Duh Sveti sišao je na njih i ušao u njihove duše. To nam ukazuje na to da je Isus Krist prisutan s nama, da nije nestao, već je i dalje ovdje među nama. Blagdan Duha Svetoga, poznat i kao Duhovi, ima poseban značaj u kršćanskoj zajednici. U vrtićkom okruženju, na stolu stoji svijeća koja je nešto veća od ostalih, dok dvanaest manjih svijeća (simbolizirajući dvanaest apostola) okružuje tu središnju svijeću. Nakon pjesama, svako dijete treba upaliti vlastitu svijeću na plamenu središnje svijeće. Djeca također imaju priliku upaliti svijeću za druge, kao što su roditelji, bake i djedovi, te prijatelji. Na taj način doživljavaju povezanost s ljudima oko sebe. Ovaj jednostavan čin upaljene svijeće za druge može se kasnije razviti u molitvu za druge (Seitz i Hallwachs, 1997).

Ivanje započinje 24. lipnja i traje četiri tjedna. Ovaj blagdan posvećen je Ivanu Krstitelju. On je pripremio put za Isusa Krista. Ivanje nam govori o unutarnjem razvoju i težnji za vrlinama. Aktivnosti koja se može raditi s djecom je pjevanje i ples uz vatru na otvorenom prostoru. Ova aktivnost povezuje djecu s dugogodišnjom tradicijom slavljenja ljeta, predstavljajući suprotnost Božiću. Bajka koja se često priča u ovom razdoblju je "Vjerni Ivan" (Seitz i Hallwachs, 1997).

U waldorfskom vrtiću, proslava rođendana svakog pojedinog djeteta ima posebno značenje i veliku važnost. S obzirom na ritam ciklusa u kojem se dijete razvija, svaka nova godina donosi mu nove spoznaje, vještine i mogućnosti, otvarajući pred njim nove svjetove. Rođendan je poseban trenutak koji naglašava jedinstvenost i važnost svakog djeteta, te prepoznaje njegovu ulogu u obitelji i društvu. Ovaj ritual uključuje slavlje, darove i slatkiše. U vrtiću, u toj prigodi, stol za posebne svetkovine postaje rođendanski stol, oko kojeg sjede djeca. Djeca nose krunu na glavi, a slavljenik ima posebnu rođendansku krunu i sjedi na posebnoj stolici. Na stol se stavlja cvijeće koje osvježava prostor mirisima, marame i svijeće koje predstavljaju broj godina koje dijete slavi. Također, na stolu su različiti darovi koji su napravljeni od prirodnih materijala i prilagođeni su razvojnoj fazi djeteta. Osim darova koje dobiva slavljenik, darove dobivaju i ostala djeca kako bi i oni podijelili radost tog posebnog trenutka. (Seitz i Hallwachs, 1997).

5.2 Tjedni i dnevni ritam

Tjedni i dnevni ritam u waldorfskom vrtiću stvaraju osjećaj povjerenja kod djeteta. Djeca žive u ritmu budnosti i spavanja te u procesu pamćenja i zaboravljanja. To vodi do posebnih pristupa u odgojnom procesu. Neki od tih pristupa uključuju (Carlgren,1990.)

- Prilagođavanje rasporeda prema dnevnom ritmu djeteta.
- Korištenje umjetničkih aktivnosti za razvijanje volje djeteta.
- Svjesnost o snazi izgovorene riječi i njezinom utjecaju na emocionalni život djeteta.

Ovi pedagoški pristupi također povoljno utječu na sposobnost pamćenja i razvijaju osjećaj za prolazak vremena. Svaki dan u tjednu ima svoj jedinstveni karakter s određenim aktivnostima. Na primjer, ponedjeljkom se radi slikanje "mokra na mokro", utorak je rezerviran za modeliranje, srijeda za euritmiju, četvrtak za crtanje voštanim bojama, a petak za pripremu kruha i kolača. U waldorfskom vrtiću, svakodnevni ritam prati princip "udaha" i "izdaha". Svaki dan u vrtiću prati specifičan ritam koji izmjenjuje aktivnosti koje zahtijevaju koncentraciju s onima koje potiču slobodnu i opuštajuću igru. To može uključivati zajedničko pospremanje, pranje ruku i okupljanje djece u jutarnjem krugu gdje sudjeluju u pjesmicama ili igrama u krugu. Nakon perioda intenzivnog rada i doručka, djeca se raduju igri na otvorenom. Prije odlaska kući, još jednom se okupljaju u krugu, zvoni podnevni sat, a djeca se pripremaju za odlazak. Ponekad se u podnevnom krugu crta ili izvodi euritmija.³

5.3 Slobodna igra

U waldorfskim vrtićima slobodna igra organizirana je na način da ima smisao i strukturu. Odgajatelji i njihovi asistenti provode aktivnosti kao što su šivanje haljina za lutke ili popravljavanje igračaka dok sjede za stolom. Djeca se okupljaju oko njih i imaju priliku pomoći ili se igraju u kutiću s lutkama ili u radionici. Možda će neka djeca trebati poticaj da se uključe, te će možda stvarati figure od voska ili crtati kredom. Djeca instinktivno uživaju u toj koncentraciji čak i kada se bave različitim aktivnostima.

Tijekom slobodne igre, odgojitelj će pružiti dodatnu podršku pojedinoj djeci koja možda imaju izazove u grupi, osjećaju umor ili su možda iz nekog razloga frustrirani. Djeca koja su dugo

³ Tijek pedagoške godine u waldorfskim vrtićima, pribavljeno 11.7.2023., <https://hrcak.srce.hr/file/317960>

izložena televiziji mogu imati poteškoća s slobodnom igrom, pa im odgojitelj mora pružiti dodatnu potporu i poticaj. Kada je atmosfera dobra, sva djeca će se na kraju zajedno okupiti i pjevati prilikom pospremanja, pri čemu se očituje različitost njihovih temperameta. Slobodna igra omogućuje razvoj različitih kompetencija kod djece. Kroz spontani govor, jezik će se brzo naučiti pogotovo unutar malih skupina, a dijete uči kroz konkretne primjere u stvarnim životnim situacijama ili kroz igru. Socijalne vještine se razvijaju kroz dijeljenje, suradnju, taktičnost, percipiranje i poštivanje kulturne i društvene raznolikosti. Emocionalni razvoj se potiče kroz različita emocionalna iskustva koja dijete proživljava i uči kako upravljati svojim emocijama. Slobodna igra stvara prostor i priliku za dijete da upozna i izrazi svoje emocije na način koji odgovara njegovim potrebama. Kroz slobodnu igru, djeca razvijaju svoje kognitivne sposobnosti. Tijekom igre s prirodnim predmetima ili igračkama, dijete koristi svoju maštu i uzima u obzir elementarne osobine predmeta. Na primjer, štapići mogu postati hrana, a veliki štap može postati violina. U razdoblju u kojem djeca još ne znaju simbole poput brojeva i slova, oni koriste oblike slobodne simbolike temeljene na inspiraciji koju dobivaju iz različitih objekata s kojima se igraju. Kroz ovakvu igru, djeca razvijaju svoje sposobnosti zapažanja, kreativnosti, apstraktnog mišljenja i rješavanja problema.⁴

5.4. Radne i praktične aktivnosti

U suvremenom svijetu, roditelji često nemaju dovoljno vremena za posvetiti se djeci na miran način. Zbog toga vrtić postaje važna okolina gdje se djeca osjećaju slušanima i uvažanima te imaju priliku izraziti svoje ideje, razmišljanja i probleme. Boravak u vrtiću može se usporediti s dinamikom velike obitelji u kojoj svaki član, bez obzira na svoju dob, ima svoje odgovornosti. Kroz te zadatke, djeca razvijaju navike i usvajaju rutinu. Koncept radnog odgoja ima značajno mjesto u waldorfskoj pedagogiji. Kroz ovu pedagošku strategiju, djeca stječu praktične vještine poput pečenja kruha, čišćenja, pranja, pospremanja, brisanja, metenja, glačanja, zalijevanja biljaka itd. Također sudjeluju u različitim praktičnim aktivnostima kao što su rad u vrtu i cvjetnjaku, sadnja biljaka, priprema komposta, izrada hranilišta za ptice te sakupljanje i sušenje ljekovitog bilja. Kroz radni odgoj, djeca imaju priliku istraživati prirodu, proučavati biljke i životinje, trčati, skrivati se i sudjelovati u maštovitim igrama. Uz pomoć odgojitelja, djeca također izrađuju ručne radove poput šivanja, pletenja, vezanja, tkanja te izrade igračaka ili predmeta od drva ili metala. Kroz ove aktivnosti, djeca imaju priliku razvijati svoju kreativnost,

⁴ Šumska vila, pribavljeno 11.7.2023., http://www.sumskavila.com/?page_id=376

istraživati materijale i oblike te izražavati svoju individualnost. Radni odgoj također pruža djeci priliku da istraže šumu, livadu, biljke i životinje te se igraju na maštovite načine. Kroz radni odgoj, djeca razvijaju praktične vještine, kreativnost, istraživački duh te svijest o okolišu i prirodi. Ova iskustva doprinose njihovom cjelokupnom razvoju i pripremaju ih za život i buduće obveze.⁵

5.5. Materijal, prostor i igračke

Prostor u waldorfskom vrtiću pažljivo je osmišljen prema uputama Rudolfa Steinera. Dominantna boja u prostoru je nježna breskvasta boja koja je transparentno nanescena na zidove. Također, u svakom waldorfskom vrtiću može se primijetiti "Sikstinska metoda" koja uključuje mnoštvo dječjih glavica koje lete i ukazuju na duhovno podrijetlo. "Svetkovni stol" ili "stolić godišnjeg doba" zauzima središnje mjesto u vrtiću. Ovaj stol je koncipiran kako bi djeci omogućio da iskuse tok godine i prožive različite sezone i blagdane. Čitav prostor, a posebno stol za godišnja doba, odražava atmosferu specifične sezone ili blagdana.

Redovito održavanje svetkovnog stola je važno kako bi sve bilo uredno i estetski privlačno, tkanine, cvijeće i položaji lutaka trebaju biti pažljivo promišljeni (Seitz i Hallwachs, 1997). Tijekom blagdana, preporučuje se da djeca ne diraju predmete na svetkovnom stolu. Waldorfski vrtići se razlikuju u aspektima garderobe, kuhinje i prostora za osobnu higijenu u usporedbi s drugim vrtićima. No, najveća razlika leži u igračkama. U waldorfskim vrtićima se koriste samo prirodni materijali, a igračke su dizajnirane na način koji oponaša prirodu što je više moguće. Tehničke igračke, konstrukcijski setovi i tzv. "igre za učenje" nisu prisutne. Upotreba slikovnica također je rijetka. Životinje, lutke, tradicionalne igračke i prirodni materijali su redovito prisutni na policama vrtića. Također u posebnom kutku djeca se mogu igrati s lutkama. Ako djeca pokažu interes za drugim vrstama igara, mogu se koristiti posebni stolovi koji se prekrivaju stolnjakom. Nakon treće godine života, izgradnja kuća postaje jedna od važnih igara, koja simbolizira dom i mjesto gdje tijelo boravi. U waldorfskom vrtiću pažnja se posvećuje prirodnim materijalima, održavanju estetskog i urednog prostora te pružanju dječjim maštarijama i igrama koje potiču kreativnost i razvoj (Seitz i Hallwachs, 1997). U waldorfskom vrtiću, djeca imaju priliku koristiti različite materijale poput stolova, stolica, stalaka za igračke i marama kako bi izgradila kuće, kolibe i pećine. Ovi materijali se koriste na kreativan način kako bi djeca mogla izraziti svoju maštu kroz igru. U tim prostorima, djeca se duboko

⁵ Šumska vila, slobodna igra, pribavljeno 11.7.2023., http://www.sumskavila.com/?page_id=376

angažiraju u igri i istraživanju. Vrtić koristi pravi alat u kuhinji, vrtu i "radionici". Djeca uče gledajući odrasle i oponašajući njihove aktivnosti. Čak i već sa samo tri godine, uz nadzor i sigurnosne mjere, djeca mogu naučiti koristiti nož za guljenje jabuka, pilu za drvo ili čekić za zakucavanje čavala. Ova praksa potiče samopouzdanje, razvoj motoričkih vještina i osjećaj odgovornosti kod djece. (Seitz i Hallwachs, 1997).

5.6. Kolo

Djeca u waldorfskom vrtiću sudjeluju u ritmičkom kolu kako bi na maštovit i prirodan način upoznala stvari i pojave iz svog okruženja. Ritmičko kolo se temelji na godišnjim ciklusima i proslavama te se prilagođava njihovim sadržajima. Djeca ne uče napamet već se aktivno uključuju oponašajući.

Ritmičko kolo predstavlja oblik igre u kojem sudionici formiraju krug i izvode kombinaciju gesta i govora. Ovaj tip igre temelji se na povezivanju tijela i riječi, potičući prirodnu radost djeteta u kretanju. Kroz ritmičke pokrete u krugu, djetetu se pomaže usklađivanje vlastitih tjelesnih pokreta s ritmom grupe. Djeca se spontano pridružuju kolu, oponašaju pokrete drugih i preuzimaju različite uloge prema svojim mogućnostima. Ovisno o temi igre, pokreti u kolu mogu simulirati različite situacije, kao što su npr. puhanje vjetra, sadnja biljaka, let ptica ili njihanje cvijeća na vjetru. Svrha ritmičkog kola je integrirati govor, glazbu i tjelesne pokrete kako bi se djeci omogućilo da dožive harmoniju između riječi, zvukova i pokreta.

Kroz ovu igru, djeca razvijaju osjećaj pripadnosti skupini, uče kako surađivati s drugima, vježbaju svoje govorne vještine, prilagodljivost tijela, koncentraciju, pažnju, estetski osjećaj i razumijevanje pravilnog ritma. Osim toga, ritmičko kolo pomaže djeci da se osjećaju uključenima i prihvaćenima unutar grupe, potičući razvoj socijalnih vještina i osjećaja zajedništva. Ova aktivnost također naglašava važnost discipline u održavanju ritma i zajedničkog usklađivanja, što može biti korisno za djetetov cjelokupni razvoj. (Seitz i Hallwachs, 1997).

5.7. Euritmija

Euritmija je umjetnost izražavanja pokretom koja proizlazi iz unutarnjih osjećaja duše, a prema Rudolfu Steineru, predstavlja gimnastiku duše. Kroz euritmiju, tijelo postaje sredstvo izražaja, dok geste i pokreti pokušavaju prenijeti govor i zvuk na vizualni način. Steiner ističe da je jezik

ključan element euritmije te da se eterično tijelo čovjeka počinje rađati kroz jezik. „Euritmija je vidljiv govor“ – navodi Steiner (1995, str. 24.). Euritmija se može opisati kao "vidljivi govor", gdje tijelo koristi pokrete koji odgovaraju zvukovima i slovima. Svaki zvuk, pa i svako slovo u euritmiji posjeduje svoj jedinstveni pokret. Glazba i govor se manifestiraju kroz tijelo pojedinca, stvarajući vidljivo izražavanje.

Ova umjetnost temelji se na glasovima jezika, uključujući amoglasnike i suglasnike. Riječi s više samoglasnika odražavaju unutarnja raspoloženja i doživljaje, dok riječi s više suglasnika često prikazuju vanjske događaje. Euritmija, kao izražajna forma, potiče osjećaj pripadnosti grupi, razvija toleranciju i potiče razumijevanje među sudionicima. Kroz ritmičke pokrete, djeca razvijaju svoj govor, fleksibilnost tijela, koncentraciju i osjećaj za ritam. Euritmija također potiče maštu i kreativnost te pruža priliku za holistički razvoj djeteta. U waldorfskom vrtiću, euritmija se ističe kao važan element za postizanje ravnoteže i harmonije u pokretima i govoru djece. U predškolskom odgoju, euritmija ima pedagošku svrhu te pomaže u usklađivanju duhovnog i tjelesnog razvoja djeteta. Prilagođena je djetetovoj dobi i razvojnim mogućnostima, obično se započinje s programom euritmije oko djetetove četvrte godine. Kroz euritmiju, djeca vježbaju koncentraciju, motoriku, glas, sluh, te koordinaciju pokreta, govora i misli. Osim pedagoške euritmije, postoji i umjetnička euritmija koja se bavi izvođenjem različitih euritmijskih predstava na pozornici. Ova forma euritmije interpretira književna djela ili glazbu kroz posebno osmišljene pokrete. Također, zdravstvena euritmija ima cilj koristiti specifične euritmijske pokrete povezane s unutarnjim organima pojedinca kako bi se pomoglo u liječenju određenih bolesti i stanja tijela.

U waldorfskom vrtiću, euritmija omogućuje djeci da izraze svoju kreativnost kroz tjelesne pokrete, razvijaju svoje mentalne sposobnosti te steknu osjećaj za ritam i harmoniju. Ova praksa doprinosi cjelovitom razvoju djeteta i njihovom sveobuhvatnom obrazovanju.⁶

5.8. Suradnja odgojitelja i roditelja

U waldorfskoj pedagogiji, odgoj se smatra suradnjom između odgojitelja i roditelja. Ova pedagogija promiče aktivno sudjelovanje roditelja u vrtićkoj zajednici te smatra da je

⁶ Centar Rudolfa Steunera, euritmija, pribavljeno 12.7.2023., <https://centar-rudolf-steiner.com/euritmija/>

neizostavno da roditelji budu uključeni u odgoj svog djeteta. Bitno je da roditelji razumiju i dožive na koji način njihovo dijete igra, uči i razvija se.

Roditeljska uloga je nezamisliva bez razumijevanja i doživljavanja načina na koji njihova djeca uče i rade. Kod kuće, roditelji bi trebali podržati pedagoški rad odgovarajućim pristupom. Važno je uspostaviti usklađenost između onoga što se radi kod kuće i onoga što se radi u vrtiću kako bi dijete osjetilo kontinuitet i sigurnost. Roditelji također doprinose stvaranju ugodne atmosfere u prostoru gdje dijete boravi, dodajući svoj osobni dodir koji donosi osjećaj topline i sigurnosti. Waldorfski vrtić organizira posebne dane za roditelje, tijekom kojih roditelji pružaju podršku vrtiću svojim vještinama i znanjem. Također, svaki odgojitelj barem jednom godišnje posjećuje domove roditelja članova svoje grupe. Roditelji se također uključuju u organizirane radionice unutar vrtića, gdje zajedno izrađuju igračke, kostime za predstave ili pomažu u pripremi nadolazećih blagdana.⁷

Suradnja odgajatelja i roditelja ključna je za djetetov osjećaj povjerenja i sigurnosti u samom vrtiću. Dijete osim s roditeljima tijekom vrtićke godine najviše vremena provodi s odgojiteljem u vrtiću te je baš zbog toga važno da se tamo osjeća ugodno i sigurno.

⁷ Waldorfska pedagogija, pribavljeno 12.07.2023., <http://www.roda.hr/article/read/waldorfska-pedagogija>

6. ZAKLJUČAK

Waldorfska pedagogija temelji se na načelima koja promiču uravnoteženi i cjelovit razvoj djeteta, s naglaskom na individualnost, slobodu i kreativnost. Ova pedagogija, koja se primjenjuje u ranom i predškolskom odgoju, ima za cilj uspostavljanje harmonične ravnoteže između duhovne i materijalne dimenzije djetetova bića, pružajući mu podršku u svim aspektima njegovog razvoja.

Jedno od osnovnih načela waldorfske pedagogije je da svako dijete ima jedinstven potencijal i individualne talente koji trebaju biti njegovani i podržani. Waldorfski odgojitelji pristupaju svakom djetetu s razumijevanjem i poštovanjem, prilagođavajući se njihovim individualnim potrebama i interesima. Ova individualizirana pažnja omogućuje djetetu da se osjeća važno i prihvaćeno te potiče njegovu samosvijest i samopouzdanje. Holistički pristup razvoju djeteta ključan je dio waldorfske pedagogije. Osim intelektualnih sposobnosti, ova pedagogija također naglašava razvoj emocionalne, tjelesne i duhovne dimenzije djeteta. Kroz praktične i radne aktivnosti, kao i kroz umjetničke izraze poput crtanja, plesa i glazbe, djeca se potiču da razvijaju svoju kreativnost, maštovitost i izražajnost. Ovakav sveobuhvatan pristup omogućuje djetetu da razvije svoje potencijale na svim područjima života. Sloboda je ključna vrijednost u waldorfskoj pedagogiji. Djetetu se pruža sloboda da istražuje, igra se i uči na vlastit način, bez pretjeranog usmjeravanja ili ocjenjivanja. Umjesto toga, potiče se unutarnja motivacija i radoznalost djeteta, što rezultira dubljim i autentičnijim učenjem. Waldorfski odgojitelji djeci pružaju poticajno okruženje i vode ih kroz iskustveno učenje, dopuštajući im da otkrivaju svijet oko sebe na svoj način. Waldorfska pedagogija pruža holistički i sveobuhvatan pristup odgoju i obrazovanju djece. Njezina načela koja promiču individualnost, slobodu i kreativnost omogućuju djeci da se razvijaju na više razina i postanu samosvjesni, znatiželjni i kreativni pojedinci.

Uspostavljanje ravnoteže između duhovnog i materijalnog aspekta djetetova bića, uz podršku odgojitelja kao duhovnog pomagača, stvara temelje za cjeloživotni rast i razvoj djeteta. Waldorfska pedagogija, sa svojim jedinstvenim pristupom, obogaćuje odgojno-obrazovnu praksu i pruža vrijedan doprinos razvoju djece u njihovim najranijim godinama.

7. LITERATURA

1. Bakota, R. (2007). *Rudolf Steiner*. Zagreb: Profil.
2. Carlgren, F. (1990). *Odgoj ka slobodi: pedagogija Rudolfa Steinera*. Zagreb: Društvo za waldorfsku pedagogiju.
3. Huzjak, M. (2006). *Darovitost, talent i kreativnost u odgojnom procesu*. *Odgojne znanosti*, 8 (1(11)), 289-300. Pribavljeno s <https://hrcak.srce.hr/26205>
4. Katić, V. (2009). *Alternativne koncepcije predškolskog odgoja*. Web predavanja. www.unipu.hr/uploads/media/AKPO_-_web.doc , pribavljeno 1.7.2023.
5. Matijević, M. (2001). *Alternativne škole, Didaktičke i pedagoške koncepcije*. Zagreb: Tipex.
6. Paschen, H. (2012), *Waldorf Education and Rudolf Steiner Schools as a Topic of Educational Science*. *Croatian Journal of Education*, 16., 191-215.
7. Seitz, M. i Hallwachs, U. (1997). *Montessori ili Waldorf, Knjiga za roditelje, odgojitelje i pedagoge*. Zagreb: Educa.
8. Steiner, R. (2002). *Antropozofija*. Zagreb: Antropozofsko društvo "Marija Sofija".
9. Steiner R. (2003.). *Tajna ljudskih temperamenata*. Zagreb. Renata Bokota.
10. Steiner, R. (2008). *Uvod u Waldorfsku pedagogiju*. Sarajevo: Buybook.
11. Steiner, R. (1995). *Euritmija kao vidljiv govor, ciklus predavanja održan od 24. lipanj do 12. srpanj 1924. u Goetheanumu*. Pančevo: Supra Libros.
12. Steiner, R. (2009). *Duhovi*. Zagreb: Biblioteka Blagdani.
13. Steiner, R. (2008). *Uskrs*. Zagreb: Biblioteka Blagdani.
14. Steiner, R. (2006). *Osnove tajne znanosti*. Zagreb: Antropozofsko društvo 'Marija Sofija'.
15. Vukić Valjan V., Breket J. (8.2.2019.) *Tijek pedagoške godine u waldorfskim vrtićima*. Pribavljeno 11.7.2023., <https://hrcak.srce.hr/file/317960>.

8. PRILOZI

1. Slika 1. Slika Rudolfa Steinera, Centar dr. Rudolfa Steinera. Pribavljeno 1.7.2023. s <https://centar-rudolf-steiner.com/>